

El parlar de Formentera: el dialecte per descobrir*

Roser Marí Tur
(Universitat de Barcelona)

Qualsevol lingüista interessat en les varietats del català estaria d'acord amb l'afirmació del títol: el formenterer és «un dialecte per descobrir» i ho és perquè els estudis sobre la varietat de la llengua catalana que es parla a l'illa de Formentera són escassos, per no dir gairebé inexistents.

Així les coses, si ens plantegem saber coses sobre el dialecte de Formentera i ens remetem a les principals obres de dialectologia catalana ens trobarem amb el fet que el formenterer no hi surt. És a dir, Mossèn Alcover, Antoni Griera o Joan Veny, alguns dels autors més importants de la dialectologia catalana, anomenen el formenterer, com a subdialecte del balear, però, com que no han realitzat mai cap treball de camp a l'illa, no en diuen res concret. P. e., Joan Veny a *Els parlars catalans* diu:

[...] La confusió de o i u àtones és general en eivissenc, menorquí i el parlar de Sóller de Mallorca [...]

[...] La E tancada llatinovulgar s'ha mudat en una e neutra a Mallorca, a la meitat occidental de Menorca i a la major part d'Eivissa [...]
(1998: 60- 61)

Segurament, el motiu principal d'aquesta situació és que es pressuposa que la parla dels formenterers és idèntica a la dels eivissencs. Assumpció que no és del tot incerta, però que ja parteix amb dos, diguem-ne, «problemes»: d'una banda, d'estudis sobre l'eivissenc no n'hi ha gaires. Si ens fixem en la quantitat d'estudis sobre el

* Aquest treball s'inscriu en el projecte ECOD (HUM2007-65531/FILO) desenvolupat en el Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona i finançat per Ministeri d'Educació i Ciència.

mallorquí o el menorquí veurem clarament que l'eivissenc ha rebut una atenció molt menor per part dels estudiosos i, per tant, hi ha un buit bastant important. D'una altra banda, és evident, que la llengua dels eivissencs i la dels formenterers tenen molts trets en comú (els repobladors de Formentera procedien d'Eivissa), però també ho és, i sobretot tenint en compte que són dues illes, que hi haurà diferències en la parla de tots dos indrets.

En aquest punt, cal tenir en compte el factor illenc, que marca molt lingüísticament, ja que afavoreix l'evolució pròpia de la llengua. Tot i això, cal tenir en compte que els formenterers han estat històricament molt connectats amb l'exterior (per necessitat, emigrants, mariners) i això també té un reflex en la llengua.

Així, podem preveure que ens trobarem amb un dialecte, d'una banda, conservador i generador de solucions pròpies i, d'una altra banda, amb característiques que l'apropen a altres dialectes de les terres de parla catalana.

En aquest treball intentarem de donar una visió de conjunt del dialecte formenterer a partir de l'explicació de diversos trets (fonètics, morfològics i socials) que el caracteritzen.

1. Estudis sobre el formenterer

Com hem dit al principi, d'estudis sobre el parlar de Formentera, no n'hi ha gaires. El que hem pogut trobar nosaltres és únicament un article que va publicar Bernat Joan i Marí, l'any 1993, titulat «Trets en canvi en el parlar de Formentera».

De treballs més actuals, únicament hem trobat els d'Eulàlia Bonet, professora de la UAB, i Francesc Josep Torres-Tamarit, beca-ri de la mateixa universitat, sobre els imperatius en formenterer, que, com veurem, són força interessants.

Així, les dades per a realitzar aquest estudi les hem tret de les fonts següents:

a) L'article «Trets en canvi en el català de Formentera», que publicà Bernat Joan i Marí l'any 1993 i que és l'únic article dedicat exclusivament al formenterer.

b) Dades del projecte *Corpus Oral Dialectal* del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona. Conté enquestes dialectals, realitzades entre els anys 1994 i 1996 a les capitals de comarca dels Països Catalans; a Formentera, s'enquestaren tres persones (no s'indica de quina població).

c) Dades recollides en enquestes realitzades el juny del 2010 a joves formenterers de vint anys.

2. Trets característics del dialecte

Bernat Joan (1993) estableix quins són els trets que diferencien el formenterer de l'eivissenc i en traça una possible evolució. El que farem, doncs, és, a partir de l'esquema de Joan, tractar els trets específics del dialecte i veure quina ha estat la seva evolució fins a l'actualitat.

2.1. Trets fonètics

2.1.1. Vocal neutra tònica

És un tret que caracteritza el dialecte balear, sobretot el mallorquí. Malauradament, però, la situació és la que hem comentat al principi: sabem què passa a Mallorca, la [ə] és general a tota l'illa (tret de Binissalem, Alaró i Lloseta); a Menorca, on es manté [ə] a la part occidental (Ciutadella) i [ɛ] a la part oriental (Maó), i a Eivissa, on passa el mateix que a Menorca, però a l'inrevés: a la banda occidental és [ɛ] i a l'oriental, [ə]. No tenim, però, informació sobre l'illa menor.

Segons Bernat Joan, a Formentera el sistema vocàlic tònic de vuit elements, és a dir, amb la vocal neutra, és el general.

Així, en aquest aspecte, el formenterer és més pròxim al mallorquí, tot i que cal dir que la vocal neutra de Formentera, com la d'Eivissa, no és tan tancada com la de Mallorca. De fet, s'han fet estudis de caire acústic que mostren que en eivissenc la [ə] i la [ɛ] són més pròximes, i poden confondre's. Podem pensar que en formenterer passa el mateix, però en caldria un estudi ben aprofundit. De mo-

ment, doncs, l'únic que podem assegurar és que el sistema vocàlic de vuit elements es manté ben vigent: ho corrobora l'anàlisi de les dades del COD i de les enquestes del 2010, en les quals tots els informants mantenen la pronúncia amb [ə] en posició tònica de manera indubtable.

2.1.2. Grups final -ia/-ua

Aquest és un tret que agrupa el formenterer amb la major part de l'eivissenc. Així, els mots com *farmàcia*, *família*, *aigua* o *llengua* en formenterer són *farmaci*, *famili*, *aigu* i *llengu*. A Eivissa, en línies generals (perquè actualment cal matisar-ho), la situació és que a la ciutat, Vila, és *família*, com a Catalunya, i als pobles de la ruralia és *famili*, com a Formentera. No hi ha cap indici que dugui a pensar que aquest tret es troba en recessió, sinó que es manté amb plena vigència.

2.1.3. No palatalització de [ʎ]

Aquest sí que és un tret exclusiu del parlar formenterer, ja que no es troba ni tan sols en la parla actual dels eivissencs. De tots els casos de possible no palatalització, Joan en destaca dos: *anell* [ə'nel] i *pegellida* [pəʒə'liðə].

A les dades del COD, cap dels dos mots surten com a ítem de l'enquesta, però *anell* surt de manera indirecta (se'ls mostrava una foto d'un anell d'or, perquè es buscava la pronúncia del mot *or*). Dels trets informants enquestats, n'hi ha dos que pronuncien la lateral no palatal ([ə'nel]) i el tercer sí que la palatalitza [ə'neʎ].

Pel que fa a les dades més actuals, dels dos informants enquestats, de vint i vint-i-un anys, tots dos mantenen la pronúncia sense palatalitzar a l'hora de formar el mot en singular; quan fan el plural, en canvi, la informant de vint-i-un anys ja palatalitza i fa [ə'neʎs]. Per tant, podem afirmar que aquest tret fonètic és encara viu en la parla dels formenterers.

En relació amb aquest aspecte, és convenient fer referència al

fet que molts estudiosos sostenen que el formenterer s'hauria d'estudiar per a conèixer-ne més detalls, però, a més a més, perquè deu ser una mostra de l'eivissenc antic. Aquesta idea lliga amb el fet que avui en dia ningú a Eivissa diu [ə'nel], però sí que hi ha el joc de «Passar l'[ə'nel]». És a dir, que antigament sí que es deia i, avui en dia, només es manté lexicalitzat en aquesta expressió. El formenterer, en canvi, encara ho manté.

2.2. Trets morfològics

2.2.1. Morfologia nominal

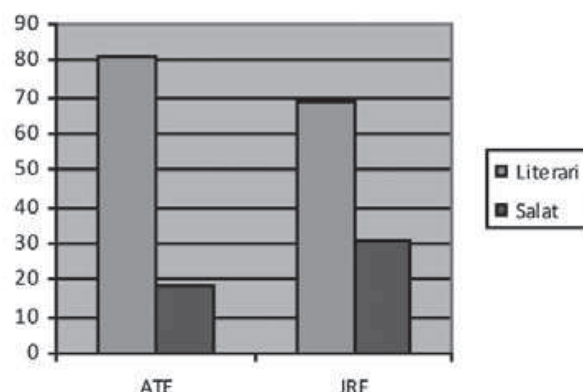
2.2.1.1. Article salat i article literari

El tema de l'article en balear és bastant interessant actualment, ja que està patint un cert canvi: en línies generals, el que es detecta és una tendència, cada cop més acusada, de l'article salat a envair espai del literari.

En balear, com saben, s'utilitza de manera majoritària l'article salat, però el literari no ens és desconegut: hi ha una sèrie de contextos en els quals s'usa només el literari. Són, a grans trets:

- a) Les hores: *la una, les tres, les nou...*
- b) Noms de coses úniques, per la seva grandesa o especificitat (sobretot noms religiosos): *la mare de Déu, el bon Jesús, el dimoni; el cel, l'infern; el sol, la lluna; el cor, la vida...*
- c) Frases fetes: *quedar-se a les fosques, s'ha begut l'enteniment, arribar a la mala hora, valer la pena...*
- d) Topònims: *la Mola, la Savina, la Flota...*

Avui, segons les dades de les enquestes 2010, la parla dels formenterers, com la dels habitants de les altres illes, està canviant en aquest sentit. Els informants més joves enquestats usen l'article salat en contextos típics del literari.



ATE: *es sol, s'altar, jugar a ses dames*

JRF: *es sol, sa lluna, jugar a ses dames, s'ha begut s'enteniment, es cor*

Com mostra el gràfic, els dos parlants de vint anys d'edat ja introdueixen l'article salat en alguns contextos que han estat tradicionalment del literari. És bastant interessant, sobretot, el cas de JRF, que introdueix l'article salat en més del 30 % de casos. P. e.: [ə'l'kor], manifesta que sap perfectament que el que s'ha dit sempre a Formentera és *el cor*, i que per això ell intenta dir-ho, però no pot evitar que li surti el salat. Ell mateix afirma que creu que el literari el diu en un 15 % de casos. També quan se li demana per la frase feta «S'ha begut l'enteniment», ell diu «s'enteniment» i afirma que *l'enteniment* només ho diu la gent major.

Així, doncs, podem concloure que, en aquest aspecte, el formenterer es troba en procés de canvi que el porta cap un major ús de l'article derivat d'IPSE. Les causes són múltiples, però podríem destacar les següents: l'article salat com a marca identificativa de la parla, i la complexitat del sistema amb dos articles (sobretot, fixem-nos en els nouvinguts, que els costa d'aprendre quan «toca» posar el salat i quan el literari) que, evidentment, porta cap a una simplificació.

2.2.1.2. Formació dels plurals

En formenterer es manté la formació antiga de plurals dels antics proparoxítons en *-ns*. Així, el plural de mots com *home* i *jove* són [l'oməns] i [ʒo'vəns]. En tots els informants que hem consultat (COD i 2010) això es manté de manera inalterable; només hi ha un cas d'una informant (PTF) que fa el plural com en català

central (*homes* i *joves*), segurament influïda per la varietat estàndard.¹

Cal destacar el fet que, a partir d'aquests plurals amb *-n* etimològica, n'han aparegut d'altres, per analogia, sense la nasal etimològica: *arbres* ['aβrəns]. Per tant, aquest fenomen no és només que es mantingui, sinó que se sobreaplica.

2.2.2. Morfologia verbal

2.2.2.1. Present d'indicatiu

Els verbs en formenterer, al PI, presenten les mateixes característiques que a la resta de variants del balear: la desinència zero a la primera persona del singular i el manteniment de les desinències *-am* i *-au* als verbs de la primera conjugació. Hi ha d'altres aspectes, però, que també mereixen ser comentats.

Hi ha una tendència molt acusada en eivissenc d'afegir una velar a les formes de primera persona del singular del PI. Com que en eivissenc existeix, també vàrem investigar què passava en formenterer. Els resultats indiquen que, tot i que no és tan acusat com a Eivissa, els parlants més joves de Formentera també utilitzen formes amb velar. Sobretot es dona en verbs que acaben en vocal: *estudiar* [əstu'ðik], *enviar* [əm'vik].

2.2.2.2. Pretèrit perfet simple i perifràstic

Sempre s'ha destacat com una característica de l'eivissenc el manteniment de la forma simple del PP, tret de la primera persona del singular, que fa temps que va caure en desús. Per això, calia analitzar quina és la situació en formenterer.

En formenterer, com en eivissenc, ens trobem amb una situació de convivència de les dues formes, és a dir, un mateix parlant tant pot usar tant el pretèrit perfet simple com el perifràstic. Cal dir que les formes del simple que es mantenen més vives són del plural (4, 5 i 6).

1. És un fenomen bastant habitual, i difícil de combatre, que els informants de qualsevol dialecte català, quan es troben en situació d'enquesta, volen demostrar que «parlen bé» i diuen moltes coses en català estàndard.

Com a mostra, tenim el paradigma flexiu del pretèrit perfet del verb *perdre* de l'informant PCV del COD i de JRF (2010)

PCV	JRF
<i>vaig perdre</i>	<i>vaig perdre</i>
<i>vares perdre</i>	<i>perderes</i>
<i>va perdre</i>	<i>va perdre</i>
<i>perdérem</i>	<i>perdérem</i>
<i>perdéreu</i>	<i>perdéreu</i>
<i>perderen</i>	<i>perderen</i>

Tenim, així, un cas de convivència entre el passat i el present, amb dues variants que els parlants consideren com a pròpies i utilitzen de manera, en podríem dir, aleatòria. Així i tot, cal fer notar que la tendència que s'observa és cap a la forma perifràstica, que és el que ha passat a la resta de territoris de parla catalana. De fet, molts dels enquestats deien com a primera opció el pretèrit perfet perifràstic i el simple el deien a partir que l'enquestadora els el recordava.

2.2.2.3. Present i pretèrit imperfecte de subjuntiu

Pel que fa al present de subjuntiu, Bernat Joan, en el seu article, diu que les formes *tenga* i *venga* són habituals en formenterer, tot i que el mode subjuntiu, en formenterer, presenta com a marca també el morfema *-i/-is*. P. e.: PS de *cantar*: *canti, cantis, canti, cantem, canteu, cantin*.

Ens trobem, doncs, un altre cop amb un tret en el qual conviuen dues solucions, una més tradicional i l'altra més innovadora. Cal dir, però, que en les enquestes que hem consultat, només un informant (JRF), i paradoxalment dels més joves, va explicitar la forma amb [ə] a l'hora de conjuguar el verb *beure*:

<i>begui</i>	<i>bega</i>
<i>beguis</i>	<i>begues</i>
<i>begui</i>	<i>bega</i>
<i>beguem</i>	<i>beguem</i>
<i>beguem</i>	<i>begueu</i>
<i>beguin</i>	<i>beguen</i>

Intuïtivament, ens atreviríem a dir que aquesta variant amb [ə] és més viva del que reflecteixen les enquestes i que ens trobem amb un altre cas de convivència de dues solucions.

En relació amb l'imperfet de subjuntiu, ens tornem a trobar amb el fet que el morfema de marca de mode es realitza mitjançant dues opcions, una més tradicional, que seria -s/-sə, i la més moderna, coincident amb l'estàndard, -s/-si. Així, ens trobem que un mateix parlant alterna, en el discurs o en la conjugació, formes tradicionals amb les modernes.

P. e.: ATE (2010)

<i>cantàs</i>	<i>perdés</i>	<i>begués</i>	<i>sentís</i>	<i>servís</i>
<i>cantasses</i>	<i>perdessis</i>	<i>beguesses</i>	<i>sentisses</i>	<i>servíssis</i>
<i>cantàs</i>	<i>perdés</i>	<i>begués</i>	<i>sentís</i>	<i>servís</i>
<i>cantàssem</i>	<i>perdéssim</i>	<i>beguéssim</i>	<i>sentíssem</i>	<i>servíssim</i>
<i>cantàssi</i>	<i>perdéssi</i>	<i>beguésseu</i>	<i>sentísseu</i>	<i>servíssi</i>
<i>cantassen</i>	<i>perdessin</i>	<i>beguessin</i>	<i>sentissen</i>	<i>servissen</i>

Notem també el manteniment de la vocal temàtica dels verbs de la conjugació I, com passava a les formes 4 i 5 del PI. És interessant que es mantingui encara en formenterer, ja que en eivissenc ja s'ha iniciat el canvi cap a la -e, com en català central (*cantés, cantessis...*).

2.2.2.4. L'aparició de l'extensió velar

Aquesta velar apareix en el verb *beure* de manera «normativa», és a dir, segons les regles de conjugació verbal, els verbs del tipus *beure* (II, +ext) presenten una consonant velar a la primera persona del PI, al PS, IS, a les persones 3, 4 i 6 de l'IMP i al participi. El formenterer, de la mateixa manera que l'eivissenc, s'allunya d'aquest patró en dos aspectes: la velar apareix també a la 5 de l'imperatiu i al gerundi. És a dir, la velar s'ha estès de manera intraparadigmàtica.

A més a més, la velar s'ha estès en formenterer, com en eivissenc, a la tercera conjugació, és a dir, a verbs del tipus *sentir* i *servir*, on la velar apareix a les persones 4 i 5 del PS: *sentiguem*, *sentigueu* i *serviguem*, *servigueu*. L'extensió, doncs, s'ha produït també de manera interparadigmàtica.

C. Estàndard		Formenterer	
IIb BEURE	IIb BEURE	IIIa SERVIR	IIIb SENTIR
PI <i>bec</i>	PI <i>bec</i>		
PPFS <i>begueres...</i>	PPFS <i>begueres...</i>		
PS <i>begui...</i>	PS <i>begui...</i>	PS 4 <i>serviguem</i> 5 <i>servigueu</i>	PS 4 <i>sentiguem</i> 5 <i>sentigueu</i>
IS <i>begués...</i>	IS <i>begués...</i>		
IMP 3 <i>begui</i> 4 <i>beguem</i> 6 <i>beguin</i>	IMP 3 <i>begui</i> 4 <i>beguem</i> 5 <i>begueu</i> 6 <i>beguin</i>	IMP 4 <i>serviguem</i> 5 <i>servigueu</i>	IMP 4 <i>sentiguem</i> 5 <i>sentigueu</i>
	GER <i>beguent</i>		

2.2.3. Imperatius

És en aquest punt on el formenterer mostra unes dades apassionants, per la seva especificitat. És el cas dels imperatius seguits de pronom feble, tipus *canta'm*, *cus-me* o *escolta-la*. Sabem que en català central, en aquest tipus de combinacions l'accent recau en la síl·laba tònica del radical verbal, cosa que passa en eivissenc també. En mallorquí, l'accent recau en el darrer element de la combinació, és a dir, en el pronom que apareix en últim lloc.

Doncs bé, el formenterer es troba en una posició intermèdia: l'accent recau en la darrera síl·laba que precedeix el pronom feble (desplaçant per tant, si escau, l'accent del radical verbal). Si es tracta de combinacions amb més d'un pronom, tipus *canta-me-la*, l'accent recau en el primer pronom feble. És a dir, l'accent sempre ha de ser a la penúltima síl·laba de la combinació.

De les dades del COD no en tenim mostres, però sí de les enquestes dels més joves, fet més important: són joves i ho mantenen.

ATE

- Tu, [ˈkantə] aquesta cançó (*cantar*)
- Tu, [kənˈtəli] aquesta cançó (*cantar, a ell*)
- Tu, [kanˈtəm] aquesta cançó (*cantar, a jo*)
- Tu, [kəntəˈmələ] (*cantar, aquesta cançó, a jo*)
- Tu, [ˈbəw] aquesta copa (*beure*)
- Tu, [bəˈɣələ] / [bəɣəˈtələ] (*beure, aquesta copa*)
- Tu, [ˈkus] aquesta jaqueta (*cosir*)
- Tu, [kuziˈɣələ] (*cosir, aquesta jaqueta*)
- Tu, [kuziɣəˈmələ] (*cosir, aquesta jaqueta, a jo*)
- Tu, [ˈbuʎ] aquesta patata (*bullir*)
- Tu, [buʎiˈɣələ] (*bullir, aquesta patata*)

JRF

- Tu, [əsˈkoltə] sa música (*escoltar*)
- Tu, [əskulˈtələ] (*escoltar, sa música*)
- Tu, [ˈbəw] aquesta copa (*beure*)
- Tu, [bəˈɣət] / [bəɣəˈtələ] (*beure, aquesta copa*)
- Tu, [pərˈtɛʃ] sa síndria (*partir*)
- Tu, [pərɪˈɣələ] (*partir, sa síndria*)

3. Situació social

Per acabar, ens agradaria fer un repàs de la situació social del formenterer, per destacar el que té d'especial. Ens centrarem en l'àmbit polític, d'una banda, i en el moviment social, de l'altra.

Pel que fa a l'àmbit polític, les institucions han tingut una major sensibilitat per la llengua pròpia, sobretot si ho comparem amb la situació a altres indrets dels Països Catalans. Evidentment, l'handicap més fort que té Formentera, com totes les Illes Balears, és el de mantenir la identitat en un lloc on la pressió turística és elevada. En relació amb això, m'agradaria destacar unes declaracions que va fer la consellera de Cultura, Sònia Cardona, en un documental que va publicar el diari *Avui* sobre Formentera, que formava part d'una sèrie de vídeos-reportatge que es titulava «Els confins de la llengua». Allà, la consellera manifestava el següent sobre la situació de la llengua a Formentera: «En comparativa a altres zones de les Illes Balears, no seria una situació preocupant, però així i tot molt lluny del desitjable.»

En destacaríem el no conformisme que manifesta amb la situació, tot i reconèixer que és bona. Certament, aquesta mostra de voluntarisme, de ganes de seguir millorant, és esperançadora.

En aquell mateix reportatge, el reporter deia: «La població local manté amb vitalitat la llengua [...] I si la manté és per l'actuació de la societat civil.» Tot seguit parla de la Comissió de Festes de Santa Maria, que és l'organització que s'encarrega de les anomenades Festes de la Terra, que se celebren a l'agost, per commemorar la conquesta catalana de 1235. Aquestes sempre han estat unes festes de caràcter marcadament catalanista i de defensa de la identitat, de la cultura i del territori. La feina que fa la CFSM és importantíssima per al futur de la llengua catalana a l'illa perquè, de fet, és la gent qui fa viure les llengües.

Conclusió

Hem fet un repàs als aspectes més característics de la variant del català que es parla a Formentera. Com dèiem al principi, hem vist

que és un dialecte a cavall entre les solucions tradicionals i les innovadores, entre allò propi i allò que el lliga a la resta de variants de la llengua catalana.

Per damunt de tot, és un dialecte que evoluciona, que és viu i, molt important, que rep la valoració que es mereix per part de la societat que el parla. Ara només falta que comenci a rebre l'atenció que es mereix per part dels estudiosos i comenci a no ser un món per descobrir. Per això, els volem felicitar per aquesta iniciativa d'intercanvi amb l'illa i la voluntat de conèixer-la en totes les seves perspectives. Nosaltres hi hem posat el nostre granet d'arena encantats.